

L'editor com a Hèrcules*

LLUÍS LUCERO
Universitat de Girona - ILCC

Exemplar tamen quo usi sumus adeo erat perperam scriptum
manu cuiusdam imperitissimi librarii, ut in aliquibus locis in
literarum agnitione nobis esset repuerascendum, ut Hercules
non plus laboris in expugnandis monstris quam nos in
expurgandis huius codicis mendis sumpsisse uideatur.

Sancho de Nebrija

«Tanmateix, l'exemplar que vam utilitzar havia estat tan mal escrit per la mà d'algun copista extremadament inexpert que en alguns llocs per reconèixer les lletres ens va caldre tornar a la infància; de tal manera que, ens sembla, no va emprendre més treballs per vèncer els monstres Hèrcules que nosaltres per corregir els errors d'aquest còdex». Aquestes paraules, gairebé les darreres de l'exhortació al lector amb què Sancho de Nebrija va encapçalat la seva edició del *Paralipomenon*, formulen de

* El present text és una reelaboració d'allò que vaig provar d'exposar durant la taula rodona Edició de textos llatins humanístics que es va dur a terme en el transcurs del col·loqui Història i llegenda al Renaixement, concretament la tarda del 10 de juliol, i que fou moderada per Mariàngela Vilallonga; van intervenir-hi també José María Maestre Maestre, Antoni Cobos i Àlex Coroleu. D'altra banda, la realització dels meus treballs relatius al cardenal Margarit és possible actualment gràcies al projecte BFF2002-03390 (Historiografia latina humanística en la Corona de Aragó: edició de textos, estudio de fuentes), encapçalat per la professora Mariàngela Vilallonga i finançat pel Ministerio de Ciencia y Tecnología.

manera almenys curiosa dues de les qualitats que ha de tenir tot editor de textos humanístics: paciència i tenacitat. I justifica, també, el títol que les precedeix.

Abans d'explicar i provar de justificar el tipus d'edició crítica que estic seguint en la meua edició dels deu llibres del *Paralipomenon Hispaniae* de Joan Margarit,¹ em sembla oportú i enormement convenient dir algunes coses, de la manera més clara i entenedora possible, sobre la complexa tradició textual d'aquesta obra de l'humanista gironí. Una, la principal i potser l'única, ja l'heu sentida: és una tradició textual complexa. On rau la seva complexitat? En el fet que tenim fins a nou testimonis del text i en que l'obra és inacabada.

Això darrer es dedueix fàcilment de la comparació entre el pla de l'obra exposat al proemi ([20-24] *Decimus gesta imperatorum in Hispania ab Augusto usque ad Theodosium seniore, patrem Honori et Arcadii, quorum temporibus Gothi in Hispaniam intrauerunt*) o fins i tot al mateix *incipit* del llibre desè (*De gestis in Hispania ab Augusto Caesare et aliis imperatoribus usque ad Theodosium*) i l'índex final de la mateixa (llibre X, cap. 3er, *Probatio quod hoc edictum ab euangelista Lucha nominatum decretum sit in Tarrachone et de differentiis annorum edicti et Christi natiuitates*).

1. Edicions del *Paralipomenon Hispaniae*

D'aquesta obra ens n'han arribat tres edicions i dos manuscrits, un dels quals, però, conté fins a cinc versions diferents d'algunes parts del *Paralipomenon*. Comencem per les tres edicions, evidentment pòstumes —recordem que Joan Margarit va morir el 1484—, de la mà de Sancho de Nebrija, Robert Bell i Andreas Schott.² Nebrija l'edita a Granada el

¹ L'objecte de la meua tesi doctoral que, dirigida per la Dra. Mariàngela Vilallonga i amb el títol de *Els "Paralipomenon Hispaniae libri decem" de Joan Margarit: edició crítica, traducció i estudi*, està encara en llarg i complex procés de realització.

² Se n'han ocupat breument TATE, Robert Brian, *Joan Margarit i Pau, cardenal i bisbe de Girona. La seva vida i les seves obres*, Barcelona, Curial, 1976, 231-232; TATE, Robert Brian, «Sancho de Nebrija y su antología historiográfica», *Ínsula*, 551 (1992), 17-19; VILALLONGA, Mariàngela, *La literatura llatina a Catalunya al segle XV. Repertori bio-bibliogràfic*, Barcelona, Curial Edicions Catalanes / Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1993, 133; i LUCERO, Lluís, *El llibre segon del "Paralipomenon Hispaniae" de Joan Margarit. Edició crítica, traducció i estudi*, Girona, Universitat de Girona, 1994 [Treball de Recerca inèdit, dir. Mariàngela VILALLONGA], 32.

1545 acompanyada per l'*Anacephaleosis* d'Alfonso García de Santa María i per les *Decades duae* del seu pare Antonio. Robert Bell l'edita a Frankfurt el 1579, com a part del volum primer del *Rerum Hispanicarum Scriptores* i en companyia de les mateixes obres editades per Nebrija. Andreas Schott l'edita a Frankfurt entre 1603 i 1605, com a part del volum primer de les *Hispaniae Illustratae*, que conté obres d'autors ben diversos, des d'Alfonso de Cartagena a Antonio de Nebrija, passant per Lucio Marineo Sícul, Francesc Tarafa o Lorenzo Valla. Tot fa suposar que les dues edicions alemanyes depenen de les immediatament anteriors, amb la introducció, però, d'algunes correccions de l'editor: els evidents errors de l'edició de Nebrija són sistemàticament corregits per Bell. L'edició de Granada no és, doncs, gaire fiable, en part per la imperícia de l'editor, en part per l'estat del còdex manuscrit utilitzat com a font de l'edició. En la seva exhortació al lector —la ja esmentada *Ad lectorem Paraenesis*— Nebrija ens diu que, a més de no portar el nom de l'autor, està tan ple d'errors que l'esmena d'aquests és una feina comparable, per dificultat, a les lluites contra els monstres dels dotze treballs d'Hèrcules.

2. Manuscrits del *Paralipomenon Hispaniae*

La tradició manuscrita del *Paralipomenon* és molt complexa, sobretot per causa del manuscrit 5554 de la Biblioteca Nacional de Madrid. Amb tot, el més recent —i pòstum—, complet i polit, és el 9/450 de la Real Academia de la Historia de Madrid, que forma part de la col·lecció de Don Luis de Salazar y Castro, raó per la qual l'identifico amb la sigla S. Es tracta d'un còdex miscel·lani en vitel·la que inclou, a més del *Paralipomenon*, altres obres historiogràfiques en llatí (de Sant Isidor, Sant Julià, els *Gesta Roderici Campi docti*), datable de finals del segle XV, amb tota seguretat després de 1495, any en què es data la recopilació feta per Michele Ferno de la història del regne d'Apúlia i Sicília, obra de Felino Sandei, inclosa en el còdex.³

³ Ha estat descrit per CUARTERO Y HUERTA, Baltasar i Antonio de VARGAS-ZUÑIGA Y MONTERO DE ESPINOSA, *Índice de la Colección de Don Luis de Salazar y Castro*, vol. XXI, Madrid, Real Academia de la Historia, 1958, 11-12. També se n'ha ocupat TATE, Robert Brian, *Joan Margarit i Pau, cardenal...*, cit., 231; LUCERO, Lluís, *El llibre segon del "Paralipomenon..."*, cit., 23-24; LUCERO, Lluís, «La tradición manuscrita y el uso de las fuentes en el libro II de *Paralipomenon Hispaniae*», dins PISONERO DEL AMO, Isidoro, M. José GÁMEZ FUENTES i Greg HAINGE, eds., *IV Congreso de postgraduados en Estudios Hispánicos (University of Nottingham, 4-5 enero 1996)*, Londres, Embajada de España, 1996, 101-111.

El més antic, i elaborat en vida de l'autor, és el manuscrit 5554 de la Biblioteca Nacional de Madrid.⁴ És aquest el manuscrit que, com he dit abans, conté fins a cinc versions diferents d'algunes parts del *Paralipomenon* i, com veurem, no es tracta pas de cinc còpies de l'original o d'un arquetipus, sinó de cinc redaccions successives anteriors a la desapareguda —o hipotètica— versió definitiva. Que fou elaborat en vida de l'autor ho demostra el fet que en tres de les cinc versions apareguin notes autògrafes —marginals, entre línies— i fins i tot un foli sencer autògraf, el 82 v.⁵ La descripció i ordenació dels continguts d'aquest manuscrit ha estat un veritable treball d'Hèrcules —com netejar els estables d'Àugies o tallar els caps de l'hidra de Lerna— per diversos motius: la pèssima enquadernació, l'alteració de l'ordre dels fascicles, els deu tipus diferents de paper, els tres tipus de lletra i la consegüent presència de més d'un copista, el caràcter incomplet i fragmentari de les versions, etcètera. Això darrer mereix un aclariment: "incomplet" vol dir mancat d'una part per voluntat de l'autor —la suspensió voluntària del procés de còpia és el que explicaria que un foli estigui omplert a mitges—; mentre que "fragmentari" vol dir mancat d'una part a causa de la pèrdua o desaparició d'algun fascicle o foli —fàcilment detectable quan un fascicle porta un reclam que no troba resposta en cap altre fascicle—. Això no obstant, els estudis del Pare Fidel Fita i de Robert Brian Tate, qui va honorar-nos amb la seva presència durant el transcurs del col·loqui, m'han estat de molta ajuda per tal d'arribar a algunes conclusions, sempre provisionals. He utilitzat les mateixes sigles que ells van utilitzar

⁴ Ha estat descrit a l'*Inventario General de Manuscritos de la Biblioteca Nacional de Madrid*, vol. X, Madrid, Ministerio de Cultura, 1984, 408. L'han estudiat FITA, Fidel, *El Gerundense y la España primitiva*, Madrid, Imprenta de F. Maroto e Hijos, 1879, 33-40; GRAHIT, Emili, «Catalanes Ilustres: El Cardenal Margarit», *Revista de Gerona*, IX (1885), 237-245; TATE, Robert Brian, «El manuscrit i les fonts del *Paralipomenon Hispaniae*», *Estudis Romànics*, IV (1953-1954), 107-137 (aquest text va ser més tard editat en versió castellana a TATE, Robert Brian, *Ensayos sobre la historiografía peninsular del siglo XV*, Madrid, Gredos, 1970, 151-182, i refós en català a TATE, Robert Brian, *Joan Margarit i Pau, cardenal...*, cit., 254-269 i 387-391); LUCERO, Lluís, *El llibre segon del "Paralipomenon..."*, cit., 24-31, i LUCERO, Lluís, «La tradición manuscrita y el uso de las fuentes...», cit.

⁵ Podem identificar la lletra de Margarit gràcies a alguns documents signats *manu propria* conservats a l'Arxiu Secret del Vaticà i a l'Arxiu de la Seu de Girona. La lletra del cardenal gironí va ser descrita per FRENZ, Thomas, «Das Eindringen humanistischer Schriftformen in die Urkunden und Akten der päpstlichen Kurie im 15 Jahrhundert», *Archiv für Diplomatik*, 20 (1974), 396.

en les seves descripcions per identificar cadascuna de les cinc versions, a diferència del que havia fet en altres treballs anteriors a aquest.⁶

1) α és, per diverses raons, la més completa i la més antiga. Conté, encara que sigui de manera fragmentària, vuit dels deu llibres de l'obra —és a dir, tots excepte el tercer i el quart—. És l'únic testimoni dels llibres sisè a desè. Presenta un elevat nombre de notes autògrafes de Margarit, inclòs el ja esmentat foli 82 v., que conté la part final del tercer i darrer capítol del llibre desè. La seva antiguitat és també demostrable pel fet que la primera divisió en capítols i llibres ha estat corregida per l'autor; per exemple, en un principi només constava de sis llibres (vegeu f. 205 r: *Sequitur et de gestis in Ciuili Bello usque ad Augustum Caesarem liber sextus*, corregit per Margarit en *Sequitur octauus de gestis in Ciuili Bello inter Marium et Syllam*). L'incipit del llibre nou també és autògraf —com ja ho eren els dels llibres set i sis (només la correcció)—, però ja no el del llibre deu, potser perquè no coincideixen, cosa molt freqüent en el llibre primer —el més reescrit—, ni l'ordre ni els continguts de molts capítols amb els dels testimonis més recents, siguin les altres versions del mateix manuscrit, el manuscrit *S* o les edicions. Dos exemples clars: el capítol titulat en aquesta versió *Hispaniae laudes* apareix en tercer lloc, però el seu contingut és reutilitzat sota la rúbrica, corresponent al capítol setè, *Hispania quot nominibus ab antiquioribus appellata sit* a les versions δ i ϵ , al manuscrit *S* i a les edicions. El capítol titulat en aquesta versió *De terra Rossilionis* apareix en setzè lloc, però canvia de posició, de rúbrica i, en part, de contingut a les versions δ i ϵ , al manuscrit *S* i a les edicions, on és el capítol sisè amb la rúbrica *De terra Rossilionis an sit in Hispania*. És arriscat datar la versió, però cal suposar que fou començada —o almenys en tenia el projecte, com sembla dir-nos el mateix Margarit al *Templum Domini*—⁷ als primers anys de la Guerra Civil catalana (1462-1472).

⁶ La correspondència entre aquestes sigles i les que vaig utilitzar en treballs anteriors és aquesta: α = BN3; β = BN2; γ = BN1; δ = BN4; ϵ = BN5. Pel que fa a la descripció del manuscrit 5554 de la Biblioteca Nacional de Madrid, vegeu n. 4.

⁷ Primer —sempre segons l'edició que en fa en apèndix FITA, Fidel, *El Gerundense y la España primitiva*, cit., 137 i 140— diu, parlant de la mort de Constantí: «prout haec omnia latius memoravi in libro quem de oblita antiquitate Hispaniae futurae posteritati conscripsi»; i, una mica més endavant, en referir-se a Gal·la Plàcidia: «prout alio tractatu rerum obliteratarum Hispaniae lucidius declaravi».

2) β és la segona més completa, i és posterior a α . Conté, sempre de manera fragmentària —excepte el llibre tercer—, els cinc primers llibres del *Paralipomenon*. Només hi apareix una nota autògrafa, en una rúbrica del llibre segon. Podria ser datable cap a 1477, ja que és l'única versió que conté una referència a una visita pastoral del bisbe de Pamplona, acompanyat del rei Ferran i del mateix Margarit, a Biscaia utilitzada com a prova històrica per corroborar l'afirmació d'Estrabó segons la qual tots els «Gallaeci» són ateus, inclosa al capítol setè del llibre segon. Cal dir, però, que si és l'única versió que conté aquesta referència és perquè a les altres els folis que haurien hagut de contenir aquest capítol s'han perdut. Amb tot, la majoria de notes marginals autògrafes de α han estat incorporades pel copista al text de β , la qual cosa demostraria la seva posterioritat.

3) γ és la tercera versió i només conté, de manera també fragmentària, els llibres primer i segon. Hi apareixen una dotzena de notes autògrafes, una de les quals, la referència a la traducció llatina feta per Antonio Beccaria del *De situ orbis* de Dionisi Periegetes publicada per primer cop a Venècia el 1477, podria ser un element a tenir en compte per a la seva datació.

4) δ és la quarta versió i només conté, de manera també fragmentària, el llibre primer, però amb una novetat: és la primera que reproduïx el proemi del *Paralipomenon* amb la tan citada llista de fonts gregues i llatines utilitzades per Margarit en la redacció de l'obra. La inclusió d'aquesta llista podria constituir un element de datació, un *terminus post quem*, ja que és gairebé calcada sobre la llista inclosa a l'epístola a Pau II que encapçala l'edició de la traducció llatina de la *Geografia* d'Estrabó feta per Guarino Guarini i Gregorio Tifernate que va veure la llum a Venècia el 1472.⁸

5) ϵ és la cinquena i darrera versió i només conté, també de manera fragmentària, el llibre primer, però encara amb una darrera novetat: és l'única versió que conté la dedicatòria als Reis Catòlics. La referència que en aquesta fa l'autor a la guerra contra el rei de Granada i alguns paral·lelismes amb el contingut d'algun dels seus discursos com a

⁸ Vegeu LUCERO, Lluís, «El *Paralipomenon Hispaniae* de Joan Margarit i els humanistes italians», dins BADIA, Lola, Miriam CABRÉ i Sadurni MARTÍ, eds., *Literatura i cultura a la Corona d'Aragó (s.XIII-XV)*, Barcelona, Curial / Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2002, 271-284, esp. 277-278.

ambaixador per Itàlia inviten a pensar que ϵ hauria de ser posterior a 1481.⁹

La constitució d'un *stemma* és una tasca complicada, però jo treballa amb la següent hipòtesi: anteriors a l'original serien les cinc versions contingudes al manuscrit de la Biblioteca Nacional; posteriors a l'original o depenent de dos subarquetipus diversos hi hauria, d'una banda, el manuscrit de la Real Academia de la Historia (S) i, de l'altra, les tres edicions pòstumes. De totes maneres, també podria ser que alguna de les versions contingudes al manuscrit de la Biblioteca Nacional —tenint en compte que es tracta d'un còdex fet amb retalls, sembla, d'altres manuscrits— fos el subarquetipus del qual dependrien S i les tres edicions; i seria segurament ϵ , l'única que conté la dedicatòria; però difícilment ho arribarem a saber, perquè ens manca el final del llibre primer i, per tant, no sabem si reproduïa de manera íntegra la resta de llibres. Pel que fa a les versions α , β i γ dels llibres primer i segon, sotmesos al més alt nombre de rescriptures, sembla com si l'autor hagués corregit una primera versió (α) personalment, les seves correccions haguessin estat incorporades al text pel copista de β , còpia sobre la qual hauria treballat el copista de γ , versió que finalment hauria estat sotmesa a una ulterior revisió de l'autor, i de la qual derivaria δ .

3. Criteris de selecció per a una edició moderna

Davant d'aquesta complexitat es plantejava un problema: com editar el text del *Paralipomenon*? Davant la fragmentarietat i l'estat lamentable del manuscrit de la Biblioteca Nacional, es feia evident que el manuscrit que havia de ser utilitzat com a text base era S . I, per tant, va ser aquest el que, ja fa uns anys, vaig procedir a transcriure. Després de fer la *collatio* d'aquest amb el de la Biblioteca Nacional i les tres edicions pòstumes es plantejava un altre problema: calia incloure tota la informació en el mateix aparat crític? En el meu Treball de Recerca dedicat al llibre segon vaig optar per distingir entre les variants de les successives fases redaccionals (algunes evidentment variants d'autor) i les variants de transmissió i incloure-les en dos aparats crítics —

⁹ Hom pot llegir el text llatí i una traducció anotada d'aquesta dedicatòria a LUCERO, Lluís, «Joan Margarit, Fidel Fita i Robert B. Tate: la dedicatòria del *Paralipomenon Hispaniae*», *Estudi General* [Miscel·lània d'homenatge a Modest Prats], 21 (2002), 465-473.

positius— diferents: en el primer s'hi inclouïen les variants entre les tres versions del manuscrit de la Biblioteca Nacional, testimonis dels canvis de rumb en la redacció de l'obra, mentre que en el segon hi apareixien les variants respecte a les edicions i l'explicació de totes les lectures acceptades al text de la meua edició que no es corresponien amb les del manuscrit S; és a dir, conjectures pròpies, correccions proposades pels editors o conjectures *ope codicum* procedents de les tres versions de l'altre manuscrit. Tot i els dubtes i alguna imprecisió, vaig quedar-ne força satisfet i convençut.

Amb tot, quan em vaig haver d'enfrontar al llibre primer, amb cinc versions —i algunes molt diferents de les altres—, aquesta convicció va començar a trontollar. Què calia fer amb els capítols desestimats, que no eren presents a S? És el cas del titulat *Vnde Graeci originem trahunt* del llibre II, present a les versions α (f. 199 r – 199 v i 176 r – 179 r) i β (f. 69 v – 72 r) del manuscrit de la Biblioteca Nacional.¹⁰ Com reproduir les variants dins d'una mateixa versió al costat de les variants de les altres versions? M'explico: l'inici del text d'un capítol en la versió α —el dedicat al Rosselló, per exemple (f. 194 r - 195 v)— ha estat ratllat i, al marge, l'autor hi ha afegit un nou començament que, possiblement més tard i juntament amb la resta del capítol —inclòs un extens afegit marginal autògraf cap a la seva part final—, també ha estat ratllat. I tot això sense oblidar que aquest capítol seria més o menys el setzè en α , mentre que a S i a les edicions és el sisè. I què fer amb els capítols que canvien de rúbrica però que conserven amb petites modificacions el mateix text? És el cas del capítol *Hispaniae laudes* de les versions α i β —els folis que l'haurien hagut de reproduir a γ estan perduts—, que passa a titular-se *Hispania quot nominibus ab antiquioribus appellata sit* a δ , ϵ , S i les edicions. Què fer amb les notes marginals estranyes —o externes— al text? M'estic referint, per exemple, a la llista de les parts en què es divideix Europa que, amb un tipus de lletra diferent a la del text i separada d'aquest per un claudàtor, algú va afegir al marge esquerre del foli 125 r, versió α del capítol *Europae diuisio* del llibre primer. Què fer amb aquells fragments que ocupen un lloc que no els corresponia? Un exemple paradigmàtic el trobem entre els capítols vuitè i novè del llibre vuit, titulats, respectivament, *De Sertorio et Appio Metello* i *De morte*

¹⁰ Aquest capítol fou editat en apèndix a LUCERO, Lluís, *El llibre segon del "Paralipomenon..."*, cit., 138-143.

Sertorii et Perpennae. Aquest capítol, segons el manuscrit *S*, comença així: «Sertorius igitur post praeclarissimas res [...]»; ara bé, la *collatio* amb l'única versió del manuscrit de la Biblioteca Nacional, la α , que reproduïx aquest llibre fa palès el fet que aquest inici correspon al d'una extensa nota marginal —que en la meua transcripció ocupa aproximadament una pàgina i mitja— d'una certa complicació; de fet, són dues notes marginals lligades per un símbol de crida: la primera, en forma de *ela* majúscula, ocupa el marge esquerre i l'inferior del foli 211 v; la segona n'ocupa el marge dret i s'acaba al marge superior del foli següent, el 212 r; aquesta nota marginal havia de ser afegida, com es dedueix de la presència d'un símbol de crida, al final del capítol precedent, és a dir, *De Sertorio et Appio Metello*. O el copista de *S* ha comès un error o bé *S* no és una còpia de α (recordem que en aquesta versió no hi ha ni dedicatòria ni proemi). S'ha d'afegir, a més, que la mà i el tipus de lletra de la nota marginal són molt semblants, si no idèntics, als del copista de la versió δ i, a més, la nota no ha estat sotmesa a les correccions en tinta vermella que recorren el text de α . Cal pensar, doncs, que la versió α —l'única que reproduïx els cinc darrers llibres del *Paralipomenon*— fou revisada al mateix temps que el copista realitzava la versió δ ?

Tot això, i més, complicava enormement la realització dels dos aparats crítics i, per tant, tenint en compte que la feina de l'editor, a més de reconstruir un text el més proper possible al volgut per l'autor, és també fer llegible el text al públic d'avui,¹¹ vaig decidir prescindir de les versions del manuscrit de la Biblioteca Nacional com a testimonis de les diferents fases de redacció i eliminar així el primer dels aparats crítics.

¹¹ Aquest és també un dels motius que m'ha portat a regularitzar les grafies. L'altre és l'estèril complicació que suposaria provar de respectar l'*usus scribendi* de l'autor. Si bé és cert que hi ha fragments autògrafs i que, per tant, descriure'ls i respectar-lo seria fàcil, què caldria fer amb els fragments no autògrafs? Modificar-los seguint l'*usus scribendi* de l'autor o deixar-los tal com els havia reproduït el copista? Caldria respectar, doncs, l'*usus scribendi* d'aquest? Si la meua edició tingués només en compte el text de *S*, fer-ho seria fàcil. Ara bé, com que en l'establiment del text tinc també en compte les altres versions manuscrites i les edicions, què cal fer quan, com en aquest cas, n'hi ha més d'un, de copista? Què cal fer amb les correccions de caràcter ortogràfic en tinta vermella presents en molts dels folis de la versió α del manuscrit de la Biblioteca Nacional (als f. 125 r i 126 r, per exemple)? Què cal fer amb les esmenes dels editors acceptades i incorporades al text? Davant tants dubtes i tants dilemes, l'opció ha estat clara: donar uniformitat gràfica al text per tal de facilitar-ne la lectura.

Això no obstant, he tingut en compte aquestes versions a l'hora de corregir aquells errors que dificultaven la comprensió del text —i seran tractades amb profunditat en el capítol «In auctoris officina» de l'estudi inicial de la meua tesi—. Així doncs, a l'aparat crític s'hi poden trobar solament les variants de transmissió i les conjectures *ope codicum* i *ope ingenii*.

Sota l'aparat crític hi haurà un aparat de fonts amb les referències a les obres citades explícitament en el text i a aquelles que van contribuir a la gènesi d'aquest i que, tot i no ser esmentades, sabem de manera fefaent —gràcies, en molts casos, a les versions més antigues—¹² que foren utilitzades per Margarit. Hauria pogut incloure-les en aparats diferents, el de citacions i el de fonts, seguint les indicacions incloses pel professor José Maria Maestre en un molt recomanable article,¹³ però l'excés d'aparats hauria complicat la pàgina i no sé què hauria calgut fer amb aquells autors que en una versió són esmentats explícitament i que en el mateix passatge però en una versió posterior han estat ocultats darrere un «antiquorum scripta». A més, quan es tracti de fonts gregues, caldrà incloure una referència a la traducció llatina que l'autor va utilitzar.

Podria continuar encara amb altres problemes i dubtes, o passar a tractar el tema de la traducció i les notes; però em sembla que ha quedat demostrat amb escreix que la feina de l'editor és àrdua, difícil i lenta, com dos o tres dels treballs d'Hèrcules plegats.

¹² Hi ha, algunes vegades, una sistemàtica ocultació de les fonts bibliogràfiques massa properes cronològicament a l'època de l'autor —Vincent de Beauvais, Sozomeno da Pistoia o Papies, entre d'altres—. Sobre això, vegeu LUCERO, Lluís, *El llibre segon del "Paralipomenon..."*, cit., 10-11, i LUCERO, Lluís, «La tradición manuscrita y el uso de las fuentes...», cit., 106.

¹³ MAESTRE MAESTRE, José María, «La edición crítica de los textos latinos humanísticos. I», dins MAESTRE MAESTRE, José María, Joaquín PASCUAL BAREA i Lluís CHARLO BREA, eds., *Humanismo y pervivencia del mundo clásico. Homenaje al profesor Luis Gil*, vol. II.3, Alcañiz / Cadis, Ayuntamiento de Alcañiz / Servicio de Publicaciones de la Universidad de Cádiz, 1997, 1051-1106.